

معرفی کتاب خدا، اختیار و شر - سمیه خلیلی آشتیانی

فصلنامه تخصصی مطالعات قرآن و حدیث سفینه

سال سیزدهم، شماره ۵۰ «ویژه عدل الهی»، بهار ۱۳۹۵، ص ۱۹۰-۱۹۵

معرفی کتاب خدا، اختیار و شر*

سمیه خلیلی آشتیانی**

مسئله شر، به معنای عام یکی از مسائلی است که از گذشته تا حال، اندیشه آدمی را به خود مشغول داشته است. زندگی انسان، از آغاز با تلخی‌ها و ناکامی‌ها و شادی‌ها و کامیابی‌ها همراه و ممزوج بوده است، و این انسان دانست که حیات بدون شر و بدی و سراسر نیکی، آرزویی دست نیافتنی است.

رویارویی انسان با مسائل دردناک و اندوهبار زندگی، پرسش‌هایی در ذهنش پدید آورد که تا امروز هنوز تازه و جدیدند؛ حقیقت اموری که در نظر ما در زمره شرور و بدی‌ها قرار می‌گیرد، چیست؟ آیا خیر و شر از منبع واحدی بر می‌خیزند؟ در این صورت، از چه رو مبدأ نیکی و خیر، وجود شرور را تجویز می‌کند؟ آیا شرور از اصل دیگری برخاسته است؟

در این میان، دغدغه و نگرانی مؤمنان و متألهان بیش از دیگران بوده است، چرا که افزون بر پرسش‌هایی مانند آنچه گذشت، با پرسش‌هایی از سنخ دیگر نیز مواجه‌اند: آیا وجود شرور با اعتقاد به اوصافی همچون عدل و حکمت الهی سازگار است؟ و آیا می‌توان جهان حاوی شر را بهترین جهان ممکن دانست که

*. پلانتنجا، آوین. خدا، اختیار و شر. ترجمه: محمد سعیدی مهر.

**دانشجوی دکتری الهیات و معارف اسلامی گرایش علوم قرآن و حدیث، دانشگاه آزاد تهران مرکز.

خداوند آفریده است، و نظام آن را نظام احسن دانست؟

عمق و ژرفای پرسش‌های یاد شده از یک سو، و تعدد و تنوع آن از سوی دیگر، منشأ ظهور رهیافت‌های گوناگون نسبت به مسأله شر، در میان فیلسوفان و متکلمان شرق و غرب، گردیده است؛ تا آنجا که کمتر فیلسوف یا متکلم برجسته‌ای می‌توان یافت که از منظر خاص در آن ننگریسته باشد. پاره‌ای از رهیافت‌های شاخص نسبت به مسئله شرور چنین است:

۱. بررسی مسئله شر از جهت چگونگی تعلق قضای الهی به آن: در این منظر، که رنگی فلسفی - کلامی دارد و بیشتر در آثار حکیمان و متکلمان اسلامی به چشم می‌خورد، تلاش می‌شود تا چگونگی ورود شرور به قلمرو قضای الهی تبیین گردد. این تبیین به نوبه خود و در مراحل مقدماتی‌اش، نیازمند تحلیل ماهیت شرور است.

۲. سازگاری وجود شرور با نظام احسن عالم: در این رهیافت، مسئله وجود شر از حیث سازگاری (یا عدم سازگاری) آن با اعتقاد به اینکه نظام موجود عالم، نظام احسن است، مورد کاوش قرار می‌گیرد.

۳. ارتباط مسئله شر با اوصاف خداوند: در این دیدگاه، سازگاری وجود شر با برخی اوصاف اساسی خداوند، که مورد پذیرش عموم متألهان است، بررسی می‌شود. این بخش از مباحث مرتبط با مسئله شرور، به لحاظ کلامی بسیار مهم است، چرا که در صورت عدم اثبات سازگاری، تحولی شگرف در اعتقادات دینی پدید خواهد آمد. در این رهیافت، عموماً پنج وصف از اوصاف خداوند مورد بحث است: توحید، عدل الهی، رحمت و خیرخواهی خداوند، حکمت الهی و قدرت مطلق خداوند.

۴. ارتباط مسئله شر با وجود خداوند: مسئله رابطه اعتقاد به وجود خداوند با

وجود شرور، در مباحث فلسفه دین و کلام معاصر غرب، محل آراء و نظرات گوناگون شده است. در این میان دو رویکرد اصلی به چشم می‌خورد: در رویکرد نخست، سخن از سازگاری یا ناسازگاری منطقی باور به خداوند با اعتقاد به وجود شر در عالم است. پاره‌ای از مخالفان و منتقدان خداشناسی، که شاید جی. ال. مکی از شاخص‌ترین آنها باشد، مدعی ناسازگاری منطقی اند. او عقیده خود را با سه قضیه طرح می‌کند: ۱- خداوند قادر مطلق است. ۲- خداوند خیرخواه مطلق است. ۳- با این حال شر وجود دارد. پس خداوند، یا قادر مطلق نیست یا خیرخواه مطلق.

اینان در آغاز از منظر سوم به مسئله شر می‌نگرند، ولی در پایان نتیجه می‌گیرند که وجود شرور با برخی اوصاف اصلی خداوند ناسازگار است. از سوی دیگر تأکید می‌کنند که خدای فاقد این اوصاف، حتی در چشم متألهان، دیگر، «خدا» به معنای واقعی کلمه نیست. به این ترتیب، آنان چنین نتیجه می‌گیرند که خدایی، دست کم آن گونه که ادیان الهی تصور می‌کنند، وجود ندارد.

نگاهی گذرا به رهیافت‌های یاد شده به خوبی اهمیت بحث شرور را نشان می‌دهد، زیرا ناکامی در دست یافتن به راه حلی خرد پسند، نتایجی به دنبال خواهد داشت، از آن جمله اعتقاد به این که جهان کنونی بهترین جهان ممکن نیست. انکار عدل، حکمت و یا قدرت مطلق خداوند، سبب دگرگونی در ساختار الهیات سنتی و پیدایش خداشناسی کاملاً جدیدی خواهد شد. نفی توحید نیز، با تأثیری حداقلی منشأ ظهور ثنویت می‌شود. اگر دعاوی ملحدان در ناسازگاری منطقی یا فلسفی وجود خداوند با تحقق شرور به اثبات برسد، حاصلی جز پذیرفتن الحاد و رد معقولیت الهیات نخواهد داشت. از این رو، از هنگام طرح صورت‌های گوناگون از «مسئله شر» تا امروز، فیلسوفان، متکلمان و اندیشمندان

اقوام و ملل بسیار در حل آن کوشیده‌اند.

نگاهی گذرا به بخشی از اهم پاسخ‌های ارائه شده به مسئله شرور پیش از بررسی دیدگاه پلانتینجا در کتاب «خدا، اختیار و شر» و پاسخ او به این مسئله، ضروری به نظر می‌رسد.

- شر، امری موهوم و پنداری است، به این معنا که آنچه در نظر ما شر است، پنداری بیش نیست.^۱

- شر وجود ندارد، در این پاسخ مدعا بر این استوار شده است که اموری که آنها را شر می‌دانیم اگرچه واقعیت دارند اما واقعاً شر نیستند.

- شر امری عدمی است. پس از تحلیل ماهیت اموری که آنها را شر می‌دانیم، روشن می‌شود که شرور عدمی‌اند و حقیقت آنها چیزی جز فقدان برخی امور وجودی نیست.^۲

- شر از لوازم وجود خیر در عالم است.

پاسخهای ذکر شده، از مهمترین پاسخ‌ها به این مسئله است. پاسخ‌های دیگری هم هست که اهمیت کمتری دارند و بیان آن از حوصله این مجال خارج است.

معرفی کتاب:

موضوع اصلی کتاب «خدا، اختیار و شر»، بر اساس آنچه نویسنده خود در مدخل آن اشاره می‌کند، مباحثی از فلسفه دین است. فلسفه دین، شاخه‌ای از فلسفه است که به مقولات و مفاهیم دینی، با نگرش فلسفی و عقلانی می‌پردازد. این کتاب در دو بخش کلی سامان یافته است: ۱. الحاد طبیعی (عقلانی) و براهین مربوط به آن، ۲. الهیات طبیعی (عقلانی) و براهین اثبات وجود خدا.

۱. ر.ک. ادیان و مکتب‌های فلسفی هند، داریوش شایگان، امیرکبیر، تهران، ۱۳۶۲.

۲. دوره آثار افلوطین، ترجمه: محمد حسین لطفی، خوارزمی، تهران، ۱۳۶۶، ص ۱۴۹-۱۳۲ و ص ۳۱۱-۳۰۳.

از مطالعه بخش نخست کتاب به دست می‌آید که رهیافت پلاتینجا به بحث شر، از نوع چهارم است و روی سخن او، با فیلسوفانی همچون مکی است که مدعی ناسازگاری منطقی بین اعتقاد به خداوند دانا، توانا و خیرخواه مطلق از یک سوی و اعتقاد به وجود شرور از سوی دیگر هستند.

او نیز بحث خود را در دو بخش عمده سازمان می‌دهد: در بخش نخست اثبات می‌کند که ادعای ناسازگاری (منطقی) بین اعتقاد به وجود خداوند و وجود شر، ادعایی بدون دلیل است. او در این بخش نشان می‌دهد که چنین قضیه‌ای به هیچ وجه از سوی منتقدان الهیات ارائه نشده است و گزاره‌های پیشنهاد شده صلاحیت ایفای چنین نقشی را ندارند.

در بخش دوم، پلاتینجا می‌کوشد که ثابت کند ادعای ناسازگاری دلیلی ندارد، لذا دلیلی بر سازگاری اقامه کند. به اعتقاد وی برای اثبات ناسازگاری بین اعتقاد به وجود خداوند و وجود شرور، دو راه اصلی وجود دارد: تئودیهسه و دفاع؛ تفاوت اصلی این دو در آن است که در راه نخست، به طور قطع نشان داده می‌شود دلیل خداوند برای تجویز شرور چیست، اما در دومی تنها گفته می‌شود که دلیل خداوند چه ممکن است باشد. همان‌طور که پلاتینجا خود خاطر نشان می‌سازد، تئودیهسه - در مقایسه با دفاع - هم دشوارتر است و هم رضایت‌بخش‌تر؛ با این حال برای اثبات سازگاری، حتی یک دفاع نیز کفایت می‌کند. او خود در این کتاب راه دوم را می‌پیماید و به دلیل ارتباط نزدیک آن با مفهوم «اختیار انسانی»، آن را دفاع اختیارگرایانه (دفاع مبتنی بر اختیار) می‌نامد.

در بخش نخست، برخی براهین الحادی که علیه وجود خدا اقامه شده است، بررسی می‌شود که مهمترین آنها، براهنی است مبتنی بر «مسئله شر». بخش عمده کتاب در نقد و بررسی همین براهان است و سایر براهین الحادی، نظیر ادعای

تعارض علم مطلق خداوند با اختیار انسان، به شکل محدودتری طرح می‌گردد. در بخش دوم کتاب، سه برهان معروف از براهین اثبات وجود خدا طرح و سنجیده می‌شوند. این براهین عبارتند از: برهان جهان شناختی، برهان غایت شناختی (نظم) و برهان وجودی، که از میان این سه، برهان اخیر به همراه روایت‌های گوناگون آن در گستره وسیع‌تری مورد بحث قرار گرفته است.

موجز المقالات

تعريب: الاستاذ الدكتور تحسين البدرى

رؤية تاريخية عن بحث العدل

محمد رضا نوروزي

الخلاصة: بعد إشارته المختصرة إلى تاريخ بحث العدل الإلهي في فكر علماء الإسلام، تناول الكاتب معنى العدل في اللغة ومن وجهة نظر المتكلمين والفلاسفة. ثم بين باختصار وجهات نظر ستة عشر من علماء الدين المسلمين من القرن الرابع وحتى الان فيما يخص العدل الإلهي، وهم مثل الشيخ المفيد و الشريف المرتضى، والميرزا حسن اللاهيجي. الكلمات الرئيسية: بحث العدل الإلهي - تاريخ معنى العدل الإلهي - وجهات نظر العلماء في العدل الإلهي - الشيخ المفيد - الشريف المرتضى - حسن اللاهيجي.

دراسة مقارنة لدور الله تعالى في عالم التكوين وفق الرؤية الفلسفية والأدلة النقلية

الاستاذ الدكتور محمد بارجه باف دولتي

سعيد رحيمان

الخلاصة: نظام العلية الفلسفي لم يتوقف في مستوى حاجة الوجود إلى موجهه، بل يؤكد ويعزز لزوم وضرورة العلية والمعلولية وكذلك تعلق كل معلول خاص بعلة المعينة، فهو نظام ثابت ولا يقبل التغيير والتبديل، وشامل لكل عالم الوجود. بدأ هذا النظام بعلة العلل ويستمر حتى أدنى مراتب الوجود. وبناء على هذه الرؤية يبدو أن التغيير في العالم محال وفق الدليل العقلي، بل ممتنع حتى على الله المتعال. ورغم ذلك فإن هذا لا يخلّ بقدرة الله؛ لأن القدرة لا تتعلق بالأمر المحالة.

وعليه، فقد طرحت رؤية خاصة في المعنى الصحيح لعدالة الله المتعال منسجمة بالكامل مع الرؤية المتقدم ذكرها. وفي هذا المقال سعى الكاتب لأن يبين هذه النظرية ويطبّقها مع الآيات والروايات.

الكلمات الرئيسية: العلية الفلسفية - غير متغير - النظام القطعي - العدل الإلهي - إفاضة الكمال - الظرفية الذاتية للموجودات.

أهل البيت في مواجهة الميول نحو الجبر

مهدي قندي
مهديّة رجائي

١٩٧

الخلاصة: نفي الجبر هو وجه آخر لأصل الاعتقاد بالعدل (من أصول المذهب الشيعي) ويعكس الاهتمام الوافر لأئمة الشيعة بنفي الجبر.

كانت هناك أرضيات متعدّدة في المجتمع الإسلامي لترويج الجبر، وهي مثل: تبرير مظالم الطبقة الحاكمة ونسبة الظلم إلى الله تعالى، الميول نحو الظاهر، والاستناد إلى آيات القضاء والقدر والمشية، والهروب من الثنوية، والميول المتطرّفة نحو التوحيد الأفعالي، وتبرير السلوكيات الشخصية.

التزم الأئمة عليهم السلام استراتيجيتين في مواجهة تيار الميل إلى الجبر، أحدهما: تربوي، والآخر: علمي. في الاستراتيجية الأولى سعى الأئمة عليهم السلام لأن يشجّعوا الشيعة وباقي أفراد المجتمع لتحمل مسؤولية أعمالهم بناء على ما منحوا من حرية العمل واتخاذ القرار، ورغّبهم للتوبة، ونهّهم عن الظلم، ونقدوا حكام وسلطين تلك العهود.

وبناء على الاستراتيجية الثانية فقد بينوا تناقض العقيدة بالجبر مع باقي أركان الاعتقادات الدينية. وقد أوضحوا هذا التناقض في ثلاثة وجوه، هي: تناقض الاعتقاد بالجبر مع آيات القرآن، وتناقض الاعتقاد بالجبر مع أساس التشريع وإرسال الرسل، وتناقض العقيدة بالجبر مع علو الله عن ارتكاب القبائح والظلم لعبيده.

الكلمات الرئيسية: العدل - نفي الجبر - أئمة الشيعة.

منشأ اختلاف الأثنياء و العدل الإلهي

محمد بياباني اسكويي

الخلاصة: عرّف كاتب المقال العدل الإلهي لغوياً وحديثياً. فقد كشف عن شأن وموقع الأثنياء بناء على ما ورد في الروايات، وعدّ المحن والتكاليف والاستدراج عوامل ثلاثة مهمة في اختلاف الأثنياء، ثمّ أكد على المحن والتكاليف السابقة والولاية كعوامل للاختلاف في الدنيا. وبعد ذلك يؤكّد على (الماء) كجوهر وأصل لجميع المخلوقات، ويعتبر المشية والتقدير الإلهي أهمّ عامل مصيري لتحديد الاختلافات.

الكلمات الرئيسية: اختلاف الأشياء - المحن - التكاليف - الاستدراج - عرض الولاية - الماء - المشيئة الإلهية - التقدير الإلهي.

الجبر والتفويض في آثار المرحوم الميرزا مهدي الاصفهاني

عباس شاه منصورى

الخلاصة: بعد ما أشار كاتب المقال باختصار إلى رؤى الجبرية والمفوضة وبعض الفلاسفة الذين مالوا إلى الجبر أو التفويض تعرّض إلى ما ورد عن آية الله ميرزا مهدي الاصفهاني فيما يخص الجبر والتفويض. وقام في البداية ببيان وجهة نظره بنحو عام وأنّ حلّ المسألة يتمثل في القول بأمر بين الأمرين بناء على ما ورد في آثار الاصفهاني ثمّ تدارس أربع شبهات أدت إلى ميول علماء البشر إلى الجبر أو التفويض، وأجاب عن هذه الشبهات بناء على ما ورد في آثار الميرزا الاصفهاني. وقد كانت محاور هذه الشبهات أربعة، هي: العلم الإلهي، وكون الله وجوداً، واعتبار العلم والقدرة والعقل للأفراد أموراً ذاتية، و الترجيح بلا مرجح.

الكلمات الرئيسية: الجبر - التفويض - ميرزا مهدي الاصفهاني - أمر بين الأمرين - العلم الإلهي - الوجود - علم الانسان وقدرته - الترجيح بلا مرجح.

تعليقات علي بن محمد العاملي على أحاديث أبواب العدل

عبد الحسين طالعي

الخلاصة: ما عرض في هذا المقال هو تعليقات علي بن محمد العاملي (من أعلام القرن الحادي عشر) على أحد عشر حديثاً من توحيد الصدوق والكافي وكتب أخرى. وقد أخذت هذه التعليقات من كتابه (الدر المنثور في المأثور وغير المأثور) وتعددت مواضيعها مثل البداء والاستطاعة، والقدرية، ونفي الجبر والتفويض، والأمر بين الأمرين، وحديث التردّد، والمشيئة الإلهية، ورسالة الإمام الهادي عليه السلام في نفي الجبر والتفويض. كما وردت سيرة مختصرة للعاملي في بداية المقال.

الكلمات الرئيسية: محمد بن علي العاملي - كتاب الدر المنثور في المأثور وغير المأثور - البداء - حديث التردّد - التفويض - أمر بين الأمرين - القدريّة - المشيئة - الإمام الهادي عليه السلام - رسالة في نفي الجبر والتفويض.

شرح عبارتين من دعاء كميل

سيد أبو القاسم كاشاني

الخلاصة: الرسالة في شرح جملتين وردتا في دعاء كميل توهمان - بنظرة سطحية - إلى الاعتقاد بالجبر في أفعال الانسان. وقد أكد الكاتب، وهو آية الله السيد أبو القاسم كاشاني على التواتر العقلي والنقلي على نفي الجبر، ونفى ما توحى إليه الجملتان من خلال الاستلهام من الآيات والروايات، ووضّح معنى القضاء الإلهي في أفعال الانسان الذي يراه لا يتنافى مع اختيار الانسان. الكلمات الرئيسية: السيد أبو القاسم كاشاني - دعاء كميل - الجبر ونفيه - القضاء الإلهي وعلاقته بأعمال الانسان - اختيار الانسان وعلاقته بقضاء الله.